

Αστέρης Κ. Χουλιάρης*

Η δυναμική του ισλαμικού φονταμενταλισμού στην Τουρκία

1500 νέα τεμένη κτίζονται [στην Τουρκία] κατ' έτος¹

Έχω δει μουσουλμάνους να κάνουν τζαμιά αλλά ποτέ τζαμιά να κάνουν μουσουλμάνους²

Ροζέ Γκαρωντύ, Γάλλος διανοούμενος που έγινε μουσουλμάνος

Οι 37 νεκροί των ισλαμικών διαδηλώσεων στη Σεβάστεια της Τουρκίας αναζωπύρωσαν τη συζήτηση για την αυξανόμενη επιρροή του ισλαμικού φονταμενταλισμού στη χώρα του Κεμάλ Ατατούρκ. Το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί να καταγράψει τους παράγοντες εκείνους που επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά το ρεύμα του ισλαμικού ιντεγκρισμού στη γειτονική μας χώρα. Οι παράγοντες διακρίνονται σε εσωτερικούς και εξωτερικούς ανάλογα με την προέλευσή τους, ενώ επιδιώκεται να εκτιμηθεί και η βραχυχρόνια δυναμική τους. Παράλληλα με τις αναλυτικές του προτεραιότητες, το άρθρο αυτό προσπαθεί να αντιμετωπίσει και ορισμένα περιγραφικά προβλήματα: συχνά ο διάλογος στη Δύση για τη σχέση Ισλάμ και πολιτικής στην Τουρκία βασίζεται σε λανθασμένες αντιλήψεις (*misperceptions*). Όχι σπάνια η αναζήτηση αποδείξεων αγγίζει τα όρια του παραλόγου. Έτσι, για παράδειγμα, γεγονότα που για τους χριστιανούς θεωρούνται αυτονόητα (όπως η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία ή οι θρησκευτικές

---

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Ο Α. Χουλιάρης είναι διδάκτορας πολιτικών επιστημών του *University of Hull* (Αγγλία) και ειδικός επιστήμονας στη Μονάδα Στρατηγικού Σχεδιασμού του υπουργείου Εσωτερικών.

κηδείες πολιτικών) για αρκετούς δυτικούς αναλυτές αλλά και για πολλούς Τούρκους οπαδούς του κοσμικού κράτους θεωρούνται αποδείξεις του «ανερχόμενου ισλαμικού φονταμενταλισμού» στη χώρα.

1. Εσωτερικοί παράγοντες που συμβάλλουν στην ενδυνάμωση (θετικοί) ή αποδυνάμωση (αρνητικοί) του ισλαμικού φονταμενταλισμού στην Τουρκία

A. Θετικοί παράγοντες

I. Ανεργία

Όπως έδειξε και το παράδειγμα της Αλγερίας, ο ισλαμικός ιντεγκρισμός ενισχύεται από τις οικονομικές αποτυχίες. Βέβαια, η τουρκική οικονομία, σε αντίθεση με εκείνη της Αλγερίας, έχει να παρουσιάσει σημαντικές επιτυχίες τη δεκαετία '80. Ακόμη, και σε αντίθεση με τις περισσότερες οικονομίες του μουσουλμανικού κόσμου, η τουρκική έχει να επιδείξει τα τελευταία χρόνια ρυθμούς ανάπτυξης που υπερβαίνουν κατά πολύ την αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού³. Παρά ταύτα, όμως, οι διαρθρωτικές αδυναμίες της οικονομίας της γείτονος (σημαντικός αριθμός προβληματικών επιχειρήσεων, υψηλός πληθωρισμός, μεγάλα δημόσια ελλείμματα) οδηγούν την κυβέρνησή της στην εφαρμογή πολιτικών σταθεροποίησης με βασικούς στόχους τη μείωση των δημοσίων δαπανών και τον περιορισμό της ζήτησης, πολιτικές που βραχυχρόνια οδηγούν στον περιορισμό των θέσεων εργασίας⁴. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο, ότι το ρεύμα του ισλαμικού φονταμενταλισμού είναι ιδιαίτερα ισχυρό στα πανεπιστήμια, όπου οι περιορισμένες προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης στρέφουν τους νέους στην αναζήτηση νέων ιδεολογικών διεξόδων. Είναι βέβαιο ότι στο άμεσο μέλλον, όσο η τουρκική κυβέρνηση θα προσπαθεί να εναρμονισθεί με τις επιταγές του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, του ΟΟΣΑ αλλά και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, τόσο περισσότερο θα ενισχύεται το ρεύμα του ισλαμικού ιντεγκρισμού στη χώρα.

II. Οικονομικές ανισότητες

Οι διευρυνόμενες οικονομικές ανισότητες είναι ακόμη ένας λόγος που ενισχύει το ρεύμα του ισλαμικού φονταμενταλισμού στην Τουρκία. Το 1980 στην Κωνσταντινούπολη το πτωχότερο 20% των οικογενειών κέρδιζε μόλις το 2,4% του συνολικού εισοδήματος, ενώ το πλουσιότερο 20% κέρδιζε το 69% του συνόλου⁵. Η οικονομική ανάπτυξη της περιόδου 1980-1987 όχι μόνο δεν βελτίωσε την κατανομή του εισοδήματος αλλά τη χειροτέρευσε σημαντικά: ενώ το 1979 ένας εργάτης έπρεπε να δουλέψει 19 λεπτά της ώρας για να κερδίσει μια φέτα ψωμί, το 1989 έπρεπε να εργασθεί 35⁶. Οι προοπτικές εφαρμογής μιας πολιτικής αναδιανομής του εισοδήματος φαίνεται να είναι ισχνές λόγω των προαναφερθέντων διαρθρωτικών αδυναμιών της τουρκικής οικονομίας. Όπως παρατηρεί ο πρώην πρεσβευτής των ΗΠΑ στην Άγκυρα Morton Abramowitz⁷, «η ταχεία μεταβολή της τουρκικής ζωής [...] δημιούργησε τεράστιες οικονομικές ανισότητες». Και συμπληρώνει: «ο κίνδυνος που θέτουν οι φονταμενταλιστές βρίσκεται στην ανικανότητα του κράτους να χειρισθεί τα δύσκολα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της Τουρκίας».

B. Αρνητικοί παράγοντες

I. Αστικοποίηση

Τη δεκαετία του 1980 οι κάτοικοι των τουρκικών πόλεων με πληθυσμό μεγαλύτερο των 100.000 αυξήθηκαν κατά 9,3 εκατομμύρια, ενώ ο αριθμός των κατοίκων των πόλεων με λιγότερους από 2.000 κατοίκους μειώθηκε κατά 1,6 εκατομμύρια⁸. Οι μετανάστες-αγρότες από την Ανατολία έφεραν στις πόλεις τα ήθη τους. Η Κωνσταντινούπολη φαίνεται σήμερα πολύ λιγότερο «δυτική» απ' ό,τι στη δεκαετία του 1960: για παράδειγμα, ο επισκέπτης συναντά στους δρόμους πολύ περισσότερες γυναίκες που φορούν το ισλαμικό πέπλο απ' ό,τι στο παρελθόν. Παρά ταύτα, οι τουρκικές πόλεις, που δέχονται πολύ πιο έντονα τις δυτικές επιρροές απ' ό,τι οι αγροτικές περιοχές της ανατολικής Τουρκίας, αποκτούν τις δυτικές επιρροές απ' ό,τι οι αγροτικές περιοχές τους χρώμα. Όπως γράφει ο καθηγητής Bernard Lewis: «... Η πόλη διαλύει παλαιούς οικονομικούς τομείς και κοινωνικές μορφές και δημιουργεί νέες τάξεις που, αντικειμενικά κρατούν διαφορετική στάση απέναντι στα περιεχόμενα της θρησκευτικής παράδοσης και είναι περισσότερο διατεθειμένες να αποδεχθούν τους ρυθμούς της μοντέρνας ζωής, και κατά συνέπεια νέες επιλογές και νέες αξίες»⁹. Εμπειρικές μελέτες για τα συστήματα αξιών και την πολιτική συμπεριφορά στις φτωχογειτονιές των τουρκικών μεγαλουπόλεων δείχνουν να επιβεβαιώνουν αυτή την εκτίμηση¹⁰.

II. Εκδημοκρατισμός

Αναμφισβήτητη η επιρροή του Ισλάμ στην τουρκική κοινωνία αυξήθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια της τελευταίας στρατιωτικής κυβέρνησης (1980-1983). Με την απαγόρευση των κομμάτων και της συνδικαλιστικής δράσης αλλά και με τον ευρύτερο φόβο που προκαλούσε η ενασχόληση με την πολιτική λόγω των εκτεταμένων συλλήψεων και βασανιστηρίων, οι Τούρκοι δεν είχαν άλλη διέξοδο (πέρα από το να μην ασχολούνται με την πολιτική) από το να στραφούν στο Ισλάμ. Και πριν, όμως, από το πραξικόπημα, υπήρχαν τάσεις επιστροφής στην ισλαμική παράδοση. Γράφει ο Άλκης Κούρκουλας, ανταποκριτής του ΑΠΕ στην Κωνσταντινούπολη:

«Η στρατευμένη δράση διαφόρων ισλαμικών κινημάτων είχε περισσότερο το χαρακτήρα της ανάκτησης προσωπικών δικαιωμάτων και ελευθεριών που είχαν αμφισβητηθεί στη ριζοσπαστική φάση των μεταρρυθμίσεων του Κεμάλ Ατατούρκ [...] Φυσικό ήταν το εκκρεμές να κινηθεί προς την αντίθετη κατεύθυνση, προτού καταλήξει κάπου στη μέση»¹¹.

Πάντως, με την άνοδο των στρατιωτικών οι τάσεις αυτές ισχυροποιήθηκαν. Η χρήση του ισλαμικού πέπλου από φοιτήτριες, για παράδειγμα, έγινε σύμβολο διαμαρτυρίας ενάντια στον κώδικα ενδυμασίας που προσπάθησε να επιβάλει το καθεστώς. Επρόκειτο για έναν από τους λίγους εναπομείναντες τρόπους αντίστασης¹², και συνεπώς, υποστηρίχθηκε και από τη δεξιά αλλά και από την αριστερά¹³. Εξάλλου, ο Κεμάλ, ο πιο εξτρεμιστής από τους φιλοδυτικούς ηγέτες του ισλαμικού κόσμου, είχε απαγορεύσει το φέσι αλλά όχι και το πέπλο¹⁴.

Σήμερα όμως η Τουρκία είναι ξανά μια δημοκρατική χώρα. Αναμφισβήτητα οι κυβερνήσεις της δεν έχουν «δυτικές» ευαισθησίες στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αλλά η χώρα έχει πια θεσμοθετημένες πολυκομματικές εκλογές ενώ οι πιθανότητες

ενός νέου στρατιωτικού πραξικοπήματος είναι μικρές. Έτσι, η άνοδος του ισλαμικού ιντεγκρισμού λόγω της έλλειψης δημοκρατικών δομών πρέπει να αποκλειστεί στο προβλέψιμο μέλλον.

2. Εξωτερικοί παράγοντες που συμβάλλουν στην ενδυνάμωση (θετικοί) ή αποδυνάμωση (αρνητικοί) του ισλαμικού φονταμενταλισμού στην Τουρκία

A. Θετικοί παράγοντες

Οι ενέργειες στη Σεβάστεια ήταν πολύ καλά οργανωμένες και προσχεδιασμένες. Υπάρχουν ισλαμικές δυνάμεις καθοδηγούμενες από [το] Ιράν και [τη] Σαουδική Αραβία. Οι τουρκικές υπηρεσίες πληροφοριών και ο στρατός ξέρουν πώς ακριβώς δρουν αυτές¹⁵

Αζίζ Νεσίν, Τούρκος αριστερός διανοούμενος

I. Σαουδική Αραβία

Ο αριθμός των υποστηριζόμενων από το κράτος θρησκευτικών σχολείων, αυξήθηκε θεαματικά στα χρόνια της διακυβέρνησης της χώρας από τον Οζάλ. Περίπου 20% των αποφοίτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης προέρχεται πλέον από αυτά τα σχολεία¹⁶. Ένας από τους βασικούς λόγους επέκτασης της θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι η χρηματοδότησή τους από τη Σαουδική Αραβία¹⁷. Παρ' όλ' αυτά, επειδή η ποιότητα παροχής υπηρεσιών της κορανικής εκπαίδευσης είναι κακή, τα σχολεία αυτά γίνονται ολοένα και λιγότερο δημοφιλή¹⁸. Παράλληλα, οι εκλογικές επιτυχίες του Κόμματος Ευημερίας του Ερμπακάν που ενισχύεται οικονομικά από τη Σαουδική Αραβία¹⁹ εν μέρει εξηγούνται από τη συμμαχία του με τους εθνικιστές του Αρπασλάν Τουρκές²⁰. Όμως, η εκλογική άνοδος του Ερμπακάν δεν φαίνεται να έχει συνέχεια: η εκλογική επιρροή των οπαδών του ισλαμικού νόμου δείχνει να παραμένει σταθερή²¹. Έτσι, η επίδραση της Σαουδικής Αραβίας στη ριζοσπαστικοποίηση της τουρκικής κοινωνίας βρίσκεται σε παρακμή. Οι σαουδαραβικοί φόβοι για την επέκταση της ιρανικής επιρροής και οι ιδιαίτερα καλές σχέσεις Ριάντ και Άγκυρας μετά τον πόλεμο στον Κόλπο²² φαίνεται να συμβάλλουν σε αυτή την εξέλιξη.

II. Ιράν

Η ισλαμική επανάσταση στο Ιράν το 1979 ενίσχυσε τους φονταμενταλιστές της Τουρκίας. Τη δεκαετία του '80 η Τεχεράνη χρηματοδότησε πολλά ισλαμικά πολιτιστικά κέντρα σε πολλές τουρκικές πόλεις. Το Μάρτιο του 1989, όταν το συνταγματικό δικαστήριο στην Άγκυρα ακύρωσε μια απόφαση του τουρκικού κοινοβουλίου που επέτρεπε στις φοιτήτριες να φορούν το ισλαμικό πέπλο στα πανεπιστήμια, οι ιρανοτουρκικές σχέσεις πέρασαν μια σοβαρή κρίση²³. Χιλιάδες γυναίκες φορώντας το μαύρο ιρανικό τσαντόρ έκαναν διαδηλώσεις σε πολλές τουρκικές πόλεις. Ιρανοί ηγέτες όχι μόνο άσκησαν κριτική στην απόφαση του τουρκικού δικαστηρίου αλλά ζήτησαν και άρση της απαγόρευσης. Η Άγκυρα, ανακάλεσε τον πρεσβευτή της από την Τεχεράνη για διαβουλεύσεις και

σύνομα το Ιράν απέσυρε τον πρεσβευτή του από την τουρκική πρωτεύουσα. Η κρίση, όμως, ήταν προσωρινή. Και τούτο γιατί παρά το θεοκρατικό της χαρακτήρα η ιρανική ηγεσία υπό τον πραγματιστή Αλή Ακμπάρ Χασεμί Ραφσαντζανί φαίνεται πια να αναγνωρίζει ότι η εξαγωγή της επανάστασης δυσκολεύει την εξασφάλιση της ιρανικής ασφάλειας:²⁴ όχι τυχαία, η Τεχεράνη συζητά με τη Δαμασκό και την Άγκυρα τρόπους περιορισμού της επιρροής των Κούρδων εθνικιστών ενώ, ανησυχώντας για τη μειονότητα των Αζέρων στο νότιο Ιράν, προσπάθησε ανεπιτυχώς να εξασφαλίσει την ειρήνη ανάμεσα στην Αρμενία και το Αζερμπαϊτζάν, μη διστάζοντας ορισμένες φορές να πάρει και το μέρος της πρώτης²⁵. Έτσι, το Ιράν σήμερα δεν είναι αυτό που ήταν τη δεκαετία του '80. Στο προβλέψιμο μάλιστα μέλλον, η Τεχεράνη πιθανότατα θα ενδιαφέρεται πολύ περισσότερο για τη διατήρηση του status quo στην περιοχή παρά για την ανατροπή φιλοδυτικών καθεστώτων σε άλλες μουσουλμανικές χώρες.

B. Αρνητικοί παράγοντες

Εκδυτικοποίηση

Οι μηχανισμοί εκδυτικοποίησης της τουρκικής κοινωνίας είναι ιδιαίτερα ισχυροί. Τούτο φαίνεται πρώτα απ' όλα από την ανερχόμενη θέση των γυναικών στη γειτονική μας χώρα. Η εκλογή της κ. Τανσού Τσιλλέρ δεν είναι τυχαία. Η νέα πρωθυπουργός της Τουρκίας ηγείται ενός των πλέον συντηρητικών κομμάτων της χώρας δείχνοντας ότι οι πατριαρχικές δομές της τουρκικής κοινωνίας έχουν αλλάξει πολύ: το 20% των δικηγόρων στο γειτονικό μας κράτος είναι γυναίκες όπως επίσης και πολλοί μηχανικοί, ενώ πιθανώς η Τουρκία έχει ως ποσοστό περισσότερες γυναίκες καθηγητές πανεπιστημίου από τη Μεγάλη Βρετανία²⁶. Αλλά η υποχώρηση της επιρροής της ισλαμικής κουλτούρας φαίνεται και σε άλλους τομείς. Όπως παρατηρεί ο Bernard Lewis: «Η μουσική είναι ίσως η βαθύτερη και εσώτερη έκφραση ενός πολιτισμού και είναι φυσικό πως θα είναι το τελευταίο οχυρό που θα πέσει στις επιθέσεις των εξωτερικών επιδράσεων... [Ενώ] αλλού στον ισλαμικό κόσμο είναι ελάχιστοι εκείνοι που συνθέτουν και εκτελούν ευρωπαϊκή μουσική,... στην Τουρκία, όπου η ευρωπαϊκή επίδραση διαρκεί περισσότερο κι έχει προχωρήσει βαθύτερα, υπάρχουν ταλαντούχοι εκτελεστές, μερικοί παγκοσμίως γνωστοί που ακολουθούν την ευρωπαϊκή τεχντροπία»²⁷.

Εκτός από τη μουσική, οι «φορείς» της δυτικής κουλτούρας στην Τουρκία φαίνεται να είναι πολλοί: η εισβολή των δυτικών τηλεοπτικών προγραμμάτων και τα δυτικά καταναλωτικά αγαθά είναι από τους σημαντικότερους²⁸.

Εντούτοις, η απογοήτευση με την έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την ένταξη της χώρας στην Κοινότητα καθώς και ο ενθουσιασμός για τις νέες τουρκόφωνες δημοκρατίες στην Κεντρική Ασία²⁹ επηρέασε την τουρκική κοινή γνώμη: σύμφωνα με μια σφυγμομέτρηση της USIA (United States Information Agency) του Νοεμβρίου του 1992, περισσότεροι Τούρκοι θέλουν στενότερες σχέσεις με το Αζερμπαϊτζάν, το Καζακστάν, την Κιργισία, το Ουζμπεκιστάν και το Τουρκμενιστάν παρά με τις χώρες της Δύσης³⁰. Πάντως, η επιρροή των παραγόντων αυτών φαίνεται να είναι «εποχική» μπροστά στους ισχυρότατους μηχανισμούς εκδυτικοποίησης της κοινωνίας.

Συμπεράσματα

Εύκολα θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί ότι ο ανωτέρω κατάλογος παραγόντων δεν είναι εξαντλητικός ενώ τα αίτια του ισλαμικού φονταμενταλισμού είναι πολύ πιο πολύπλοκα από αυτά που μπορεί να περιγράψει ένα απλό αιτιακό μοντέλο. Παρά ταύτα, νομίζουμε ότι καταγράφονται εδώ οι σημαντικότεροι παράγοντες ενώ η αλληλεξάρτησή τους (π.χ. η αλληλεπίδραση αστικοποίησης και ανεργίας), η δυναμική του ντόμινο (π.χ. αυξημένη ανεργία → μεγαλύτερες οικονομικές ανισότητες → ενίσχυση επιρροής του Ιράν) ή η διαδικασία *spill-over* (π.χ. η αυξανόμενη επιρροή των δυτικών αξιών ενισχύει όχι μόνο την αστικοποίηση αλλά και τον εκδημοκρατισμό) δεν αναιρούν τη χρησιμότητα των εκτιμήσεων που προκύπτουν από την πρώτη αυτή προσέγγιση.

Είναι, πιστεύουμε, σαφές από τη σύντομη ανάλυση που προηγήθηκε, ότι το φαινόμενο του ισλαμικού φονταμενταλισμού στην Τουρκία δεν έχει ισχυρά λαϊκά ερείσματα. Η αστικοποίηση, ο εκδημοκρατισμός και η εκδυτικοποίηση της τουρκικής κοινωνίας θεμελιώνουν τον κοσμικό χαρακτήρα του σύγχρονου τουρκικού κράτους. Από την άλλη πλευρά, η επιρροή εξωγενών παραγόντων (Σαουδική Αραβία και Ιράν) φαίνεται να βαίνει μειούμενη. Οι μόνοι παράγοντες που δείχνουν να απειλούν τους μηχανισμούς λαϊκοποίησης της τουρκικής κοινωνίας είναι η ανεργία και οι αυξανόμενες οικονομικές ανισότητες. Παρ' όλ' αυτά όμως, οι θεματοφύλακες της κεμαλικής ορθοδοξίας δείχνουν αρκετά ισχυροί για να αντιμετωπίσουν τους οπαδούς του ισλαμικού ιντεγκρισμού.

Σύμφωνα με τον Feroz Ahmad, η έννοια «ισλαμικός φονταμενταλισμός» δεν βοηθά στην ερμηνεία της τουρκικής πολιτικής ζωής³¹. Η Τουρκία σήμερα, σύμφωνα με τον Τούρκο διανοούμενο, βρίσκεται στο μέσο μιας διαδικασίας που μπορεί να περιγραφεί ως επαναβεβαίωση της ισλαμικής της ταυτότητας. Πρόκειται για ένα πολιτιστικό φαινόμενο που σχετίζεται με τον εκμοντερνισμό της χώρας: όσο περισσότερο οι Τούρκοι υιοθετούν δυτικές αξίες, τόσο περισσότερο αναζητούν τη χαμένη ταυτότητά τους. Ελάχιστοι επιδιώκουν μια επιστροφή στα «θεμελιώδη του Ισλάμ» ή θέλουν ένα κράτος που να διοικείται σύμφωνα με τη «Σάρια». Η χώρα, παρά τις λανθασμένες αντιλήψεις πολλών, μπορεί να είναι και μουσουλμανική και δυτική: ο πρώην Τούρκος Πρόεδρος Τουρκκούτ Οζάλ ήταν πιστός μουσουλμάνος και παρίστατο στις λειτουργίες που ετελούντο στο τέμενος προς μεγάλη θλίψη των φρουρών της κεμαλικής ορθοδοξίας ενώ, αντίθετα, η σύζυγός του Σέμρα κάπνιζε πούρα και έπινε ουίσκι δημοσίως.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ι.Θ. Μάζης, *Εθνική Προτεραιότητα οι τουρκικές και ισλαμικές μελέτες στα ΑΕΙ μας*. Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος, 16 Ιανουαρίου 1992, σ. 44.
2. Αναφέρεται από τον Feroz Ahmad, *Islamic reassertion in Turkey*, Third World Quarterly, Vol. 10 (2), April 1988, p. 765.
3. *Star of Islam, A Survey of Turkey*, The Economist, December 14, 1991, p. 3.
4. Αστέρης Χουλιάρας, *Η τουρκική οικονομία και η Ελλάδα*, Ευρωβαλκάνια, Νο 9-10, Μάρτιος 1993, σσ. 50-51.
5. Martha Wenger, *Turkey*, Middle East Report, September-October 1989, No 160, p. 25. Βλέπε επίσης Robert Biomchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton: Princeton

University Press, 1984, pp. 62-66.

6. M. Wenger, *Ibid.*

7. Morton I. Abramowitz, *Dateline Ankara: Turkey After Ozal*, Foreign Policy, Number 91, Summer 1993, p. 177.

8. Star of Islam, *op. cit.*, p. 7.

9. Βλέπε Lewis, E. Pace, S. Magister, *Το Ισλαμικό Αίνιγμα: Λαϊκοποίηση και νεωτερικότητα στον ισλαμικό κόσμο*, Λεβιάθαν, Αθήνα, 1992, σ. 72.

10. Nur Vergin, *Urbanisation et changement dans les attitudes socio-politiques, en Paul Dumont et Francois Georjeon*, dir., *La Turquie au Seuil de l' Europe*, Paris: L' Harmattan, 1991, pp. 70-71.

11. Άλκης Κούρκουλας, *Ο Ισλαμισμός ατονεί στην Τουρκία*, Η Καθημερινή, 23 Ιουνίου 1993, σ. 18.

12. B. Lewis, *op. cit.*, σ. 78. Feroz Ahmad, *Politics and Islam in Modern Turkey*, Middle Eastern Studies, Vo. 27 (1), January 1991, p. 18.

13. F. Ahmad, *Islamic...* *op. cit.*, p. 763.

14. B. Lewis, *op. cit.*, σ. 51.

15. Συνέντευξη Αντί, τ. 521, 7 Αυγούστου 1993, σ. 31.

16. M.I. Abramowitz, *op. cit.*, p. 176. Ο Ι.Θ. Μάζης δίνει έναν ιδιαίτερα διογκωμένο αριθμό. Γράφει ότι «ένα ποσοστό της τάξης του 40% των εισαγομένων στα Πανεπιστήμια προέρχεται από ιεροσπουδαστήρια» (*op. cit.*).

17. F. Ahmad, *Islamic...*, *op. cit.*, p. 765.

18. *Ibid.*

19. M.I. Abramowitz, *op. cit.*, p. 177.

20. Αθ. Παρέσογλου, *Τα τουρκικά πολιτικά κόμματα ενώπιον των εκλογών της 20ής Οκτωβρίου*, Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος, 17 Οκτωβρίου 1991, σ. 15.

21. M.I. Abramowitz, *op. cit.*, p. 177.

22. William Hale, *Turkey, the Middle East and the Gulf crisis*, International Affairs, Vol. 68 (4), October 1992, pp. 679-692.

23. Nilufer Narli, *Cooperation or Competition in the Islamic World: Turkish-Iranian relations from the islamic revolution to the Gulf-War and after*, Cahiers d'Etudes sur la Mediterranee Orientale et le Monde Turco-Iranien, 1993, Vol. 15, p. 276.

24. Leon T. Hadar, *What Green Peril?*, Foreign Affairs, Spring 1993, p. 34.

25. *Ibid.*, p. 32.

26. *The good Turkish example*, The Economist, June 19, 1993, p. 16.

27. B. Lewis, *op. cit.*, σ. 49.

28. Α. Κούρκουλας, *op. cit.*

29. Rajan Menon and Henri J. Barkey, *The transformation of Central Asia: implications for regional and international security*, Survival, Vo. 34 (4), Winter 1992-1993, pp. 68-69. Για την ανερχόμενη δύναμη του ισλαμικού φονταμενταλισμού σε αυτές τις χώρες βλ. ιδιαίτερα στις σελίδες 72 και 73.

30. M.I. Abramowitz, *op. cit.*, p. 169.

31. F. Ahmad, *Islamic...*, *op. cit.*, pp. 750-769.